

Передмова наукового редактора

Редьярд Кіплінг у вірші про англійський прапор питає: «І що можуть знати про Англію ті, хто тільки Англію знає?» Ця фраза застосовна до історії кожної країни, надто ж України. Наша історія так глибоко пов'язана зі світовою, що без урахування цих зв'язків годі зрозуміти головні події українського минулого: хрещення Русі, появу козацтва, повстання Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, творчість Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесі Українки, національні визвольні змагання XX століття й Голодомор, Чорнобиль, проголошення незалежності 1991 року і, нарешті, теперішню російсько-українську війну, що стала поворотним пунктом сучасної світової історії.

Таке розуміння не було можливим за радянських часів. Українську історію тоді розглядали суто в контексті російської — так, начебто українці з'явилися на світ лише для того, щоб об'єднатися з росіянами і спільно будувати комунізм. Після постання незалежної України в 1991 році перемогла візія української історії як самостійної наукової та освітньої дисципліни. Поступово відбулося вписування нашого минулого в ширший європейський контекст, а згодом стало зрозуміло, що навіть цього контексту недостатньо: історію України необхідно трактувати як частину світової.

У 2017 році Міністерство освіти і науки України ухвалило стратегічно важливе рішення — об'єднати історію України та світу в інтегрований курс. Та це той випадок, коли легше сказати, аніж зробити. Бо вписування минулого України у світову історію вимагає такого обсягу знань, який не до снаги опанувати одній людині чи навіть колективу авторів. Видавництво «Портал» поставило собі за мету подолати цю перешкоду, створивши робочу групу з науковців, інтелектуалів, освітян, психологів, а також редакторів, які мають досвід роботи з українськомовними історичними виданнями.

Результатом стала поява десяти «Навігаторів» — посібників, що поєднують головні сюжети української та світової історії; вони написані достатньо просто, щоб бути цікавими школярам і студентам, і достатньо кваліфіковано, щоб стати підмогою для вчителів. Авторкою ідеї була засновниця й директорка «Порталу» Олена Хіргій, яка попросила мене стати науковим редактором проекту. Робота розпочалася зі стратегічних сесій, які тривали протягом усього 2020 року. Сам проект був виконаний у рекордні терміни — чернетки «Навігаторів» постали до кінця 2021 року. Подальшу працю з ними призупинила повномасштабна війна, та після кількох місяців вимушеної перерви робота відновилася. Затримка пішла «Навігаторам» на користь: перші варіанти змогли відлежатися, і до нової наукової редакції кожного тому

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Авари — одне з тюркських племен, які кочували в українському степу після походу Аттіли на Захід. Найімовірніше, Аварський каганат становив мультиетнічне кочове утворення. 568 року авари перенесли головну ставку до Середньодунайської низовини, де раніше була головна ставка Аттіли, а невдовзі почали нападати на візантійські володіння.

Аїл — кочова сімейна група, а також осередки мешкання (найчастіше — зимування) такої групи.

Археологічний (культурний) шар — шар ґрунту, насичений рештками діяльності людей минулого. Наявність культурного шару зазвичай є обов'язковою складовою археологічних пам'яток.

Велике переселення народів — рух давніх племен і народів у IV-VII століттях, спричинений кліматичними змінами. Унаслідок цього процесу утворилося те «обличчя» європейського континенту, яке ми знаємо сьогодні.

Великий степовий міст (коридор) — степовий екорегіон, що тягнеться від Великої китайської стіни до Середньодунайської низовини. Великий степовий міст став транзитною територією, де мешкали різноманітні кочові народи: скіфи, гуни, монголи тощо.

Візантія, Візантійська імперія — пізніша назва Східної Римської імперії. Цю

назву, однак, ніколи не вживали її мешканці: вони звали себе ромеями. Термін «Візантійська імперія» вигадали німецькі історики вже після падіння цієї імперії в 1453 році, щоб відрізнити її від власне Римської імперії. Саме слово «Візантія» походить від назви грецької колонії, на землях якої заснували місто Константинополь — столицю імперії.

Галлорупа — генетично спільна група, у представників якої виявляється мутація, що відбулася колись у спільного предка. Одне з основних понять генетичної генеалогії, яке вказує на генетичну спільність людей.

Готи — східногерманський народ, що прийшов на українські терени з Південної Балтики. Готські племена стали першим народом, який мешкав одночасно в усіх кліматичних зонах України (степу, лісостепу й лісах).

Гуни — союз кочових племен, які поступово просуваються з Азії на захід і дійшли до теренів України в 370-х роках. У V столітті, за правління свого найвідомішого вождя, Аттіли, гуни мали головною ставкою Паннонію (територію сучасної Угорщини), звідки здійснювали походи аж до територій сучасних Франції та Італії.

Каган — верховний титул у тюркських племінних об'єднаннях, державах. Саме тому ці держави ми називаємо каганатами.

Композитний лук — лук, що зроблено з різних матеріалів. Частини лука з'єднані між собою. Це дає більшу пружність лука — і, як наслідок, більшу силу пострілу.

Кочів'я — місця, де кочівники періодично зупинялися на достатньо тривалий (кілька тижнів) період. Кочів'я маркували маршрут переміщення кочівників протягом річного господарського циклу.

Курултай — збори людей у кочових племенах для вирішення важливих питань: виборів нового правителя, маршрутів кочування тощо. Склад курултаю міг бути різним: від усіх вільних чоловіків до виключно знаті, пошаників (найближчого оточення, яке розділяє одну чашу з ханом чи каганом) правителя.

Лімес — система укріплень на кордоні Римської імперії. Лімес будували для захисту території від набігів варварів. Поняття лімесу передалося від Римської імперії до країн-послідовниць, зокрема до Візантії та Франкської держави.

Літописні слов'янські племена — слов'янські племена останньої чверті I тисячоліття, згадані в «Повісті временних літ». До них належали в'ятичі, уличі, поляни, волиняни, білі хорвати, дереговичі, древляни, львенські словени, кривичі, сіверяни, радимичі й тиверці.

Орда — особлива форма суспільно-політичної організації кочових народів Азії. Полягає в передаванні влади в межах певного роду й у можливості всотувати в себе всі сусідні народи й культури. Нині поняття «орда» має негативне смислове навантаження — його прямо пов'язують із монгольськими завоюваннями XIII-XV століть.

Ромей — дослівно з грецької означає «римлянин». Мешканці Візантійської імперії вважали, що їхня держава веде свої початки від античного Риму, а оскільки розмовляли грецькою, то й називали себе на грецький лад.

Русь — історична назва ранньосередньовічної держави на Сході Європи. Її походження й назва є предметом наукових і політичних дискусій. Згідно з найправдоподібнішою теорією, була утворена 882 року після приходу з півночі варягів (найманих воїнів скандинавського походження) й утвердження влади династії Рюриковичів. Вважають, що Русь була назвою і варягів, і землі, що увійшла до Руської держави. Поступово Руссю, руськими почали називати людей, які проживали в Русі, а також православну церкву, котра утвердилася тут у 988 році, після хрещення краю. Назви «Русь», «руські», «русини» збереглися на окремих територіях аж до Другої світової війни, а на Закарпатті й у Словаччині — ще й досі. Але

Територіальні межі

За часів раннього середньовіччя українські землі були одним з головних театрів подій **Великого переселення народів**. Територіальні межі «Навігатора» можна визначити ареалами пересування племен.

Показовим прикладом є гунни, які почали свою мандрівку від Алтаю, а в часи Аттіли мали головною ставкою Паннонію (територію сучасної Угорщини), звідки здійснювали походи аж до територій сучасних Франції та Італії.

Частина готів, яка рятувалася від нападу гунів, із теренів сучасної України промандрувала зрештою аж до Іберійського півострова (Іспанія).

Болгари кочували спочатку в степах на північ від Кавказу, пізніше освоїли ще й українське Лівобережжя, а окремі болгарські орди опинилися на Балканах і в Середньому Поволжі.

Угри, які на своєму кочовому шляху зупинилися в урочищі Угорському біля давнього Києва, знайшли батьківщину на Середньодунайській низовині.

Отже, територіальними межами темних віків у контексті історії України є великі простори Євразії: від Китаю до Іберії, від Кавказу до Балтійського моря (північної межі проживання давніх слов'ян).

Хронологічні межі

Цей «Навігатор» висвітлює події, що відбулися між початком Великого переселення народів під кінець IV століття і початком становлення Русі.

Упродовж Великого переселення народи Євразії почали рух — і кардинально змінювали свій спосіб життя залежно від умов земель, де оселилися. Одні народи знаходили нову батьківщину, а інші — зникали без сліду.

Завершується «Навігатор» 839 роком, коли в писемних джерелах трапляється перша точно датована згадка людей «русь». Відтоді ситуація в регіоні почала помітно змінюватися.

Явище

Етнографічне спостереження

Поступово для науковців ставала дедалі очевиднішою можливість зіставляти археологічні культури з давніми народами. Поки археологи досліджували матеріальні культури давнини, етнографи вивчали корінні народи Америки, Африки, Австралії, що мали невисокий економічний розвиток і рівень соціальних взаємин. І тоді в німецькому інтелектуальному просторі кінця XIX століття народилась ідея: дослідити практику зв'язку окремих предметів з народами, які вивчали методом прямого етнографічного спостереження.

Німецький етнограф і зоолог Фрідріх Ратцель писав, що **культура не буває чимось однорідним** — скоріше сумішшю випадково поєднаних елементів. Спільність мови, вірувань, звичаїв, поглядів і насамперед національна, або ж народна, самосвідомість, — усе це лише зовнішні вияви, за якими прихована внутрішня суть. Немає «чистих» рас, «чистих» народів і спільнот. Усі назви, наведені в «Навігаторі», — умовні, адже й народи — певна умовність, узагальнення.

Дослідження слов'ян

Одне з найважливіших питань історії України — походження слов'ян — віддали на розгляд археологам.

Археологія ранніх слов'ян має свої особливості. У ній багато так званих «сліпих зон», тобто таких фрагментів життя, про які археологія не в змозі щось розповісти, але які відомі з писемних джерел. Насамперед це стосується речей із **нетривких матеріалів** — наприклад, із дерева.

Дерево зберігається в археологічному шарі лише за виняткових умов вологості й кислотності ґрунту. Такі умови є на київському Подолі й у Великому Новгороді. На більшості археологічних пам'яток ранніх слов'ян дерево

Матеріальні джерела

не збереглося. Але з великою ймовірністю саме воно було основною сировиною, з якої виготовляли столовий посуд, що зазвичай є чималою часткою археологічних знахідок.

Тим часом кераміка у слов'янських пам'ятках невиразна, тому що в більшості випадків це посуд, у якому зберігали продукти або ж готували їжу, а не який ставили на стіл. По суті, ми маємо справу з **робочими каструлями** і було би некоректно порівнювати їх із гарним візантійським столовим посудом, у якому безпосередньо подавали страви. Утім, чимала кількість горщиків — з огляду на їх невеличкий об'єм — цілком могла бути й столовим посудом.

Це і є приклад ситуації, коли археологія не спроможна достеменно відповісти на питання.

Слов'янська кераміка з VII–IX століть, знайдена в Тюрингії, Німеччина.

Ще одне «сліпе місце» в дослідженні слов'ян — це брак інформації щодо їхнього зовнішнього вигляду. Його вивчає **фізична антропологія**. Однею з українобажаних умов проведення археологічної експедиції, що досліджуватиме давні поховання, стає участь у ній антрополога².

² Антропологія в широкому сенсі — це наука про людину. В Україні під поняттям «антропологія» найчастіше розуміють фізичну антропологію, тобто науку, яка вивчає фізичну будову людини.

Про джерела